

гукнутися на потреби народні, національні. Питання поскільки це шкодило їх музи є питанням іншого порядку, але не сміємо забувати, що й сучасні їм поети в Західній Європі відгукалися на злободенні суспільно-громадські і політичні питання свого часу, зокрема найбільший лірик XIX століття Гайнріх Гайне.

Обмежимося цими кількома загальними реченнями. З них ясно виходить, що ми не збираємось ставити Свидницького поряд із першорядними нашими поетами¹²⁾, але не лиш змістом своїх віршів, а й формою йому таки належить почесне місце між українськими поетами-шести-десятиниками. Його вірші і своєю конструкцією і силою вислову та смілістю римів (купані — Умані, бинди — вижди, горять — пора, добра — двора тощо) переважають і твори Куліша¹³⁾, і вірші В. Кулика, а подекуди й О. Кониського, щоб назвати лиш трьох поетів того часу. Вище зпоміж поетів шестидесятників треба без сумніву поставити Степана Руданського та Осипа Федьковича, але не сміємо забувати, що химерна доля зберегла нам лиш випадкові вірші Свидницького. А про те, що він вмів відчувати народні потреби й смак свідчить той факт, що деякі його пісні жили довго в народі, а пісню “Уже літ більш двісті” співали в народі до недавнього часу, поки її не заборонив співати окупант.

Любомир Винар

Северин Наливайко й революційний рух брацлавського міщанства

(1594—1596)

В останньому десятилітті XVI віку вже виразно зарисовуються три організаційні форми козацького руху. Це перш за все запорозькі козаки зі своєю Alma Mater-Січчю, які діяли в формі своєрідного незалежного, лицарського ордену. Другу групу творило городове козацтво, яке формально було підпорядковане польсько-литовському управлінню. Незалежна військова дружина С. Наливайка творила третю козацьку формацію. Саме ця третя козацька формація до цього часу в українській історіографії не була належно опрацьована, хоча з цього періоду нашої історії появилось чимало історичних розвідок.

Проф. М. Грушевський добачує в козацьких рухах 1593-6 рр. “хатоичність” і “безпрограмовість”. Він пише: “*Козаггина кидається то на Волощину і Турецчину, то на Крим, облизуючи зовсім свій український театр; ...переходить в просте добизництво, зариваючися в сих добизницьких екскурсіях то в глибину Волині, то Полісся і Білої Руси,*

¹²⁾ Неоспоримо першорядне місце займає Свидницький між нашими прозаїками й то єдиним своїм твором, сімейною хронікою “Люборацьки”. Його етнографічні оповідання досі не видані українською мовою.

¹³⁾ Очевидно маємо на увазі Куліша, поета Досвітків, що появилися у Петербурзі в 1862-ому році, а не пізнішого Куліша останньої чверті минулого століття.

викликаючи обурення, роблячи собі все нових і нових ворогів¹). Один з найповажніших дослідників діяльності Наливайка д-р Михайло Антонович твердив, що *“ні в XVI ні навіть у позатках XVII ст. не висунено серед доказів бажання захоплювати і опановувати на постійно, все завершувалося тільки пльондруванням та здобигзю”*²). Подібних оцінок можна навести безліч. Ціла історична школа Грушевського відмовляла козащині XVI ст. в більшій чи меншій мірі глибших ідей, що унапрямялювали б розріст козацького руху. В моїй дисертації *“Українсько-молдавські політичні відносини в другій половині XVI століття”* (1956) на основі джерел і історичної літератури я доводив, що козацькі рухи другої пол. XVI ст. мали глибинне політичне підложжя, а не були кермовані виключно жаждою грабежу й особистої наживи.

В даному випадку нас цікавить лиш один цікавий епізод співпраці С. Наливайка з брацлавським міщанством, що саме вказує на політичну програму козацтва, як також визвольницьку боротьбу українського міщанства тих бурхливих років.

I

В квітні 1594 р. Наливайко покинув службу князя К. Острозького і став самостійним отаманом козацької дружини. Він був добрим організатором. Як зазначував Белскі: *“Була це людина красна, якій не аби що було, на добре звертав, що йому Бог дав; дотого пушкар знаменитий”*...³). В звіті агента з Данцігу, який бачив Наливайка каже увязненого поляками, знаходимо також цікавий опис його особи: *“з вигляду гарний головік, сильний і стрункий з вихованим і отвергим облизгзя та ні одним рухом не вказує малодушности або страху”*⁴). Можливо, що своїм виглядом, лицарською поставою Наливайко вмів з’єднати собі козакуючих людей і зорганізувати нове козацьке товариство, нову козацьку формацію, яка відограла важливу роллю в історії України і сумежних країн 1594-96 рр. В своїй цінній монографії про діяльність Наливайка подав Мих. Антонович дуже прецизну аналізу соціального складу дружини Наливайка. В його формації знаходились селяни, бояри панцерні і путні, збройні слуги й взагалі представники нижчих верств воєнної кляси⁵). Заразом цей сам автор стверджує, що вони *“не різнилися нігим від звигайних розбшаків”*. Самий Наливайко уважав себе репрезентантом козащини і в листі до коронного гетьмана і короля підписувався козацьким гетьманом⁶).

Основна аналіза діяльності Наливайка приводить до здогаду про його намагання прив’язати козаків до території *de iure* під королівським володінням, задержуючи за собою незалежність дії. Тому годі погсдитись з поглядом д-ра Мих. Антоновича щодо оцінки ідейного підложжя наливайківського руху. Спонтанна піддержка Наливайка брацлавськими міщанами враз із спільним намаганням створити своєрідну самоуправу на їхніх посіlostях під протекторатом козаків і без

1) М. Грушевський: Історія України-Руси, т. VII, стор. 307, Нью-Йорк 1956

2) Михайло Антонович: Студії з часів Наливайка, стор. 63, Праці Українського Філологічного Т-ва в Празі, т. IV, Прага 1942.

3) Kronika Polska Marcina Bielskiego, III, 1765. Цитата в українському перекладі

4) М. Антонович, цит. праця, стор. 94

5) там же, стор. 53

6) Broel-Plater Wl. St.: Zbiór pamiętnikow do dziejow Polski, t. II, st. 218, Warszawa 1859

підпорядкування польській адміністрації виразно вказує на глибші політичні пляни Наливайка і його сучасників, ніж звичайні грабунки. Вкінці переговори С. Наливайка з папським легатом Комуловичем, його походи на Молдавію і зносини з домом Габсбургів відповідно скріпили його авторитет серед козаків і за кордонами України.

* * *

Революційний рух брацлавських міщан можна поділити на два періоди: доналивайківський і наливайківський. Тобто час до 1594 р., коли брацлавські міщани на власну руку виступили проти королівських урядників і від 1594 р. аж до 1596 р., коли вони підпорядкувались Наливайкові й разом з козаками воювали проти Польщі. Польський гетьман Станислав Жулкевський в листі до Яна Замойського з листопада 1593 р. згадував для порівняння з існуючою ситуацією часи Стефана Баторого, в яких проти непокірних брацлавських міщан видано окремий декрет⁷). Отже Брацлав уже від давніших часів був осередком революційного кипіння незадоволення тодішньою владою. Для пригадки слід віднотувати факт, що під час повстання Косинського у вересні 1592 р. міщани з Пикова відкрито стали по боці козаків. Осінню 1593 р. загострився конфлікт між брацлавським міщанством і польським управлінням. Міщанський рух очолював Роман Титченко, міський посадник. Щоправда в тогочасних документах заховались три варіанти його прізвища. В протестації Струся з квітня 1594 р. брацлавського посадника названо Титченком, в позові шляхти Романом Тиковичем, а в листі брацлавських міщан Р. Тищенком. В кожному разі брацлавський посадник у тому часі провадив неабияку політичну діяльність. Його противником був королівський староста Брацлава, Ю. Струсь, який головно опирався на брацлавську шляхту. Щоправда про першу фазу його діяльності залишилось дуже мало вісток. В згадуваному нами листі Жулкевського з 1593 р. читаємо, що *“Пан староста брацлавський дуже занепокоений свавільством і бунтами тих злих хлопів. Я маю відомости, що вони присяглися не допустити там жовнірам леж, а може і в кримського царя їхні тісланці бувають”*⁸). Здогади Жулкевського про тісланців міщан до Криму були звичайними вигадками польського гетьмана з метою скомпромітувати революційний рух брацлавян. Події в Брацлаві того часу насвітлює доволі виразно протестація старости Струся з 1-шої половини 1594 р., записана до луцьких городських книг⁹).

Напруження між міщанами і королівськими урядниками дійшло до кульмінаційної точки в березні 1594 р., коли Струсь приїхав до Брацлава для *“суженя и отправовання розков, которые припадали в року теперешнем”*. Міщани заявили, що не признають влади Струся і 22 березня у вівторок підняли явний спротив, стріляючи з рушниць на пострах королівському війську, яке все ще перебувало в Брацлаві. В середу звели битву з жовнірами на свою користь, а в четвер 24-го *“еще на замок короля его милости браславский, шанцы себе з домов погинивши, стреляли”*. При тому мали важко поранити шляхтичів Яна

7. Listy Stanisława Zolkiewskiego (1584-1620), st. 39, Krakow 1868

8) Листи Жулкевського, цит. праця, стор. 39

9) Перший опублікував цей важливий документ К. Густиний в “До історії браславського повстання в 90-тих роках XVI ст. Академія Наук УРСР, Наукові Записки, кн. I, Уфа 1942.

Бернашовського і Яна Кендзерського. Отже, як бачимо, брацлавські міщани радикально зірвали зв'язки з легальною королівською владою. Хоч протестація Струся нічого не згадує про допомогу Наливайка в березневих подіях, проте думаємо, що Титченко вже довгий час стояв у зв'язку з Наливайком. Густистий заодно ж згадує про вплив Наливайка на ранню боротьбу брацлавян¹⁰⁾.

В міжчасі Наливайко ходив походом на Молдавію, де одержав відсіч: на переправі Дністра молд. господар Арон заступив йому дорогу і доволі потурбував козацький відділ¹¹⁾. Наливайкова дружина подалася до Брацлава. Туди Наливайко прибув у першій половині вересня. Козаки вимагали від шляхти станцію й повне удержання¹²⁾. Звичайно що така вимога козаків мусіла викликати гостру протиякцію шляхти.

Ще в перших вересневих днях 1594 р. делегати шляхти зібралися в Брацлаві на сесію земського суду, однак за короткий час покинули місто, боячись зустрічі з Наливайком. Проф. Грушевський пише, що Наливайко мав прислати на цю сесію якісь "грізні листи"¹³⁾ — це безпосередньо спричинило їхню втечу з міста. За деякий час розійшлася вістка, що в Наливайка, через невдачу в Молдавії, залишилося мало війська. Це додало шляхті відваги й вони з'їхалися на депутатські вибори до Винниці, на яких вирішили розгромити козаків і міщан та збройною рукою відібрати Брацлав. Одночасно шляхта думала порізати козаків з міщанами й вислала до брацлавського магістрату свого післанця, Цурковського, який мав заспокоїти міщан, мовляв, шляхта не їде проти них, тільки на свою сесію земського суду в Брацлаві. Проте брацлавяни відгадали хитрощі своїх противників і затримали післанця шляхти. Титченко з Наливайком рішили виїхати назустріч шляхті та їх розігнати. Біля городища Вишковського під Брацлавом Наливайко і міщани розгромили ворожий табір і розігнали шляхту. В позві брацлавської шляхти з жовтня 1594 р. на *"войта брацлавського Романа Тиковиґа, з бурмистрами и райцями, и зо всем их посолитством"* і безбожного Наливайка з його дружиною читаємо, що козаки з міщанами ніччю *"напали на нас, побили, помордували"*. Багатьох мали умертвити і покалічити, позабирали шляхті коней, зброю і наготовлені до суду документи¹⁴⁾. І так брацлавяни за допомогою Наливайка звільнилися вповні з-під влади Струся, якого прогнано з міста. Міщани й козаки захопили замок і гармати. Взяли в своє завідування городські й земські акти, частину яких понищили.

В Брацлаві настало правдиве народоправство на чолі з міським посадником Тиковичем. Це була, на нашу думку, велика подія. Українські міщани за допомогою козацької зброї старалися унезалежити себе від шляхетського режиму. Проф. Грушевський уважає, що ці *"п'яни і гадки... не встигли перейти в свідому програму, не надали пляногового характеру рухові"*¹⁵⁾.

Ми заступаємо погляд, що рух брацлавян був пляновий і перейшов за короткий час у свідомість широких мас населення. З кінця 1594 р.

10) Густистий, стор. 158

11) Broel-Plater, II, p. 215

12) Архив Юго-Запад. Росии, Ч. III, т. I, стор. 67

13) Грушевський, цит. пр., стор. 208

14) Архив ЮЗР., Ч. III, т. I, ст. 22

15) Грушевський, цит. пр., стор. 310

маємо вістки, що рух брацлавлян перекинувся на Барцину під час перебування там Лободи.

Влучно зазначає Мих. Антонович, що брацлавляни *“фактично zorganizували своє власне життя, зрівнявши з цілим устроєм Рєзі-Посполитої”*¹⁶⁾.

II

Жителі Брацлава управляли містом аж до весни 1595 р. Універсал Жигмонта III-го з 1-го листопада 1594 р. не мав жадного впливу на зміну відносин брацлавлян до королівських урядників. В цьому документі король м. і. згадував, що *“нераз передтим піддані своєвольні з міста Брацлава, війт і міщани, проти шляхотного Юрія Струся, нашого брацлавського і вінницького старости великі бунти й повстання гинити звикли”*¹⁷⁾. В дальшому він стверджував, що брацлавські міщани *“приєднавши до себе ще інших свавільних людей, найжджають на шляхетські дома, руйнують і пустошать шляхетські маєтки, відбирають у шляхтизів документи і самих забирають і убивають, захоплюють навіть замки та міста наші і з послушенства нашого виломлюються”*¹⁷⁾. Як бачимо, брацлавляни по опануванні міста зачали очищувати від шляхти довкільні місцевості. В лютому 1595 р. Наливайко, з'єднавши свої війська з Лободою, рушили походом на Молдавію. З цього скористав Струсь і з королівським військом захопив наново брацлавський замок. Не знаємо, як устійнилися в тому часі в місті відносини між кор. урядниками і брацлавлянами, в кожному разі Ром. Тиковича не заарештовано. Це свідчить, що Ю. Струсь боявся карати провідників т. зв. “бунту”, побоюючись реванжу з боку Наливайка.

В міжчасі Наливайко відбув декілька успішних походів на Молдавію. В квітні 1595 р. Лев Сапіга писав до кн. Радзівіла, що *“козаки, вернувшись з Волох, знов взяли замок у Струся і стали кошем”*¹⁸⁾, 24 листопада 1594 р. в Барі на козацькій раді вирішено видати до шляхти універсал з вимогою доставки харчів. Брацлавляни знову володіли містом. Такий стан тривав приблизно до кінця травня 1595 р., коли Наливайко вирушив зі своєю дружиною на Мадярщину. Це причинилося до швидкої ліквідації міщанської самоуправи в Брацлаві. Літом цього ж року вирушило військо Жулкевського в Україну з виразним наказом короля присмирити брацлавлян. Жулкевський переслав до Брацлава вимогу, щоб признати королівську владу. І тепер наступила справжня трагедія: міщани знали, що не зможуть оборонити міста від переважаючого війська Жулкевського, а козаки в тому часі були далеко. Брацлавляни постановили визнати владу королівського сатрости, віддати йому замок і гармати, книги, як також обіцяли заплатити відшкодування Струсеві¹⁹⁾. За недовгий час війська Жулкевського опинилися біля Брацлава. Тоді на смерть скарано Романа Тиковича і ще *“одного бунтівника”*²⁰⁾, прізвище якого не донеслося до

16) Антонович, цит. пр., стор. 58

17) П. Кулш: Матеріали для историн воссоединения Руси, т. I, стор. 20, Москва 1877

18) Archiwum Radziwillow, Scriptorum rerum Polonicarum, VII, pg. 219

19) В. А. “К историн восстания Наливайка”, Киевска Старина, 1896, Кн. X, стор. 3-4

20) Listy, op. cit., st. 74

нас. Так закінчилася республіка брацлавських міщан, своєрідний феномен тих бурливих років.

* * *

В Україні настали тривожні часи, що чимраз більше носили признаки близького зудару між козаками і польським управлінням. Козацькі походи на Молдавію, подиву гідна й витривала боротьба брацлавян зрушили українське міщанство і селянство. На чолі визвольного руху станули Северин Наливайко, Григорій Лобода і Матвій Шаула. Куліш влучно відмітив: *“показується, що козаки бажали утвердити свою республіку в Україні, а Запоріжжя зчислили лиш лицарською школою”*²¹⁾. В тодішніх звітах чужинецьких агентів заодно згадується про можливість утворення козацької республіки. Ось напр. М. Антонович в додатку ч. 22 до своєї праці наводить повідомлення з Данцігу, мовляв, *“козаки проголошують, що будуть боронити весь бідний і пригнічений люд, який тікатиме до них перед тиранією Польщі. Назагал можна помітити, що вони ніби заснували нову республіку, для якої-то буцім Наливайко прибрав титул князя”*. Вістка про князівський титул Наливайка неправдива, але, що розмови про окрему козацьку республіку були на часі, свідчить проєкт з 1596 р. католицького єпископа Йосифа Верещинського про утворення козацької держави на схід від Дніпра²²⁾. М. Антонович твердить, що козаки в тому часі ще були далеко від організування козацької республіки. Проте тогочасні документи виразно вказують, що подібні пляни в козацькому і чужинецьких середовищах тоді дискутовано. Що з того нічого не вийшло через традиційну незгоду між козаками, а вслід за цим через воєнну поразку козаків, це вже друга справа.

Зв'язки Наливайка з міщанами Брацлава вказують на спонтанну піддержку українського населення козацького руху. Згодом *“Наливайками”* називали будь-яких українських патріотів, які не погоджувалися з поступками польського режиму. Це свідчить про велику популярність Наливайка в народній українській гушці і велику ненависть до нього польського управління.

Як хочете якусь просту справу зробити незрозумілою та нецікавою, то накидайте на неї багацько дуже взених (у дійсності часто беззмістовних) назв і понять, зробіть її дуже складною, створіть з неї нерозв'язальну власними силами проблему — і тоді вже можете вмити руки з задоволенням облизгям українського взеного.

М. Вікул у *“Розбудові Нації”* 1934 р.

Для підбитих народів родина стає тою твердиною, де заховається та плекається національна віра, традиція й ідеологія. І нещасна та нація, якої глени забувають, що успіх національного визволення є передумовлений перемогою рідного родинно-приватного виховання й навчання над асиміляційними впливами гужонаціонального (державного) шкільництва”.

М. Вікул у *“Розбудові Нації”* 1934 р.

²¹⁾ П. Куліш: *История Воссоединення Руси*, т. II, стор. 106

²²⁾ E. Winkler: *“Project biskupa Wereszczynskiego regularnej armij polskiej na kresach”* Przegląd powszchny, p. 153-54, Krakow 1922